

Kapitola 3.

LIDÉ

„Buda-Pešť!“ napsal Blowitz. „Už samo to slovo značí myšlenku, které náleží velká budoucnost. Je synonymem znovunabyté svobody, která se rozvíjí s každým krokem vpřed, je to budoucnost otevírající se rostoucímu národu.“ A národ skutečně rostl. V posledních třech desetiletích devatenáctého století byla Budapešť – brzy uvidíme, proč Blowitzova „Buda-Pešť“ byla už v roce 1894 minulostí – nejrychleji rostoucím městem v Evropě. Mezi lety 1890 a 1900 se její populace rozrostla o více než 40 procent. V roce 1900 se s celkovými 733 000 obyvatel stala šestým největším městem v Evropě a největším městem mezi Vídní a Petrohradem. Po roce 1900 nárůst pokračoval, ale již pomalejším tempem. Rok 1900 představoval v nejednom ohledu zenit v dějinách Budapešti.

Tématem této knihy nejsou dějiny města, ale jeho portrét v konkrétní historické době, portrét atmosféry, místních lidí, jejich úspěchů a starostí. Navíc existuje ještě jeden důvod, proč je následující nástin dějin města tak stručný. Až do devatenáctého století města Budín a Pešť dohromady mnoho neznamenal.

V severním cípu Budína bývalo keltské osídlení, v blízkosti jednoho z minerálních pramenů. Římané zde zřídili sídlo panonské legie a pojmenovali je Aquincum. Dunaj překračovali jen zřídka. V době raného středověku Budín téměř ani nebyl městem, Pešť pak byla rodící se polobarbarská vesnice. Obě místa zničil vpád Mongolů v roce 1241. Teprve ve čtrnáctém století si uherští králové vybudovali v Budíně královské sídlo. Na Hradním vrchu pak v druhé polovině patnáctého století pobýval malý renesanční dvůr obávaného krále Matyáše. O dvě generace později však Pešť a Budín dobyli Turci. Budín získala zpět o 145 let později habsburská armáda složená z dobrovolníků a žoldnéřů z celé Evropy. Maďarů mezi nimi bylo relativně málo. Za století a půl turecké nadvlády byla většina Uher rozvrácena, zničena a vyhlazena. Dvacet pět let po odchodu Turků měl Budín méně než 13 000 obyvatel, Pešť pak stěží víc než 4 000. Obě města byla oddělena širokým, neregulovaným Dunajem, spojení mezi nimi nebylo žádné kromě občas zbudovaného a zase rozebraného vratkého pontonového mostu. Pět století od středověkých začátků nebyla

Pešť o nic moc víc než poloorientální vesnice při řece, Budín sestával ze shluků skromných domků a vinic.

V osmnáctém století mluvila většina lidí v Budíně a Pešti německy. Někteří habsburští císaři nebyli nepřátelsky naladěni vůči svým maďarským poddaným ani jejich úsilí, nicméně obnova maďarského obyvatelstva a probuzení jeho národního uvědomění probíhalo pomalu. Značná část rodin přišla z rakouských korunních zemí a z jižního Německa, aby se usadila v těchto dvou městech u řeky, zvláště pak v Budíně. Budín a Pešť ležely pouze 240 km východně od Vídně, to však byla vzdálenost mezi dvěma světy, z nichž jeden se nacházel v Evropě, druhý pak snad někde poblíž Levanty či dokonce Blízkého východu. V roce 1815 při vídeňském kongresu údajně Metternich řekl jednomu z účastníků, když ukazoval na zaprášenou silnici vedoucí z Vídně do Uher, že tam končí Evropa. Mimořádný vzmach Budapešti, Maďarska, maďarského národa a maďarskosti však už byl na obzoru.

V roce 1799 měl Budín 24 306 obyvatel a Pešť 29 870, dohromady tedy nějakých 54 000; v roce 1890 byl celkový počet skoro 500 000, což znamená skoro desetinasobný nárůst. Srovnatelným tempem rostl v Evropě pouze Berlín (osmkrát) v devatenáctém století (od roku 1800 do roku 1890 se populace Paříže a Londýna zvětšila 3,4krát) a slavné jedenácté vydání *Encyclopaedie Britanniky* popisuje Budapešť jako „jedno z nejkrásnějších měst Evropy“, což Berlín nebyl.

Před sto sedmdesáti lety došlo k náhlému výbuchu maďarského národního uvědomění, z kterého se zrodil maďarský nacionalismus. Mimořádný rozkvět Budapešti se odvíjel od mimořádné síly maďarského nacionalismu v devatenáctém století: mimořádné síly, protože měla hodně společného s určitými rysy – pozitivními i negativními – maďarského národního génia. Dnešní historikové a myslitelé se otázcí národního charakteru často vyhýbají, nicméně je bláhové ho opomíjet, nebo dokonce popírat jeho existenci. Od Řecka po Irsko a od Itálie po Finsko a samozřejmě také pro Maďarsko platí, že nacionalismus byl vůdčí politickou ideou – a skutečností – devatenáctého století. A stejně jako se projevil určité prvky maďarské povahy, které odlišují Kossutha od Parnella či Garibaldiho nebo Mavrocordata, staly se také materiálem, z něhož vyrostla Budapešť. Její rozkvět statisticky předčil rozmach ostatních starobylých měst nově se osamostatňujících národů, jako byly řekněme Atény či moderní Řím; nejde však jen o statistiky. Rozvoj města dal vzniknout generaci 1900: spisovatelům a vědcům, umělcům a učencům v některých případech světové proslulosti. O Vídni to platilo také, ovšem Vídeň roku 1900 byla pokračováním velké městské a umělecké kultury, k níž již o století dříve patřili lidé jako Mozart, Beethoven a Haydn a kterou na politické úrovni reprezentovali Metternich či Kounic. V Budapešti začala městská a měšťanská kultura vzkvétat v době, kdy bylo Maďarsko v zahraničí stále ještě téměř neznámé.

Maďarské národní obrození – takzvané maďarské reformní hnutí – se začalo rozvíjet po roce 1825 a vyústilo v maďarskou revoluci roku 1848. Velkou část národního obrození inspiroval, realizoval a zosobňoval Největší Maďar, hrabě István Széchenyi (tento titul mu propůjčili jeho současníci), který mezi jinými skvělými počiny inicioval a financoval některé z prvních velkých staveb Buda-Pešti (včetně Řetězového mostu, což byl první stálý – a velice působivý – most mezi oběma městy). Jeho život, stejně jako národní revoluce, však skončil tragicky. Ohnivý a málo diplomatický temperament jeho krajanů vedl k tomu, že se od hraběte odvrátili a přidali se na stranu radikálnějšího, emocionálnějšího nacionalismu, jenž reprezentoval Kossuth. Výsledkem byl podnětný, ale neúspěšný maďarský boj za svobodu a nezávislost v letech 1848–49, během něhož byly Budín a Pešť v odvetu dvakrát obsazeny rakouskou habsburskou armádou. Obě města utrpěla ztráty při ostřelování a obléhání. Neuběhlo však ani dvacet let a rakouský císař s císařovnou a jejich kabinet nabídl Maďarsku kompromis, takzvané vyrovnání z roku 1867, jímž Maďarsko získalo velice podstatnou část privilegií a nezávislosti, které požadovali vůdcové z roku 1848. Celkově vzato získalo Maďarsko téměř úplnou autonomii. Oficiální název rakouského mocnářství se změnil na Rakousko-Uhersko. Právě tehdy začal energický růst populace a prosperity a rozvoj Buda-Pešti. V roce 1867 čítalo její obyvatelstvo méně než 270 000, v následujících pětadvaceti letech se tento počet více než zdvojnásobil. V roce 1870 to bylo šestnácté největší město v Evropě, o dvacet pět let později bylo osmé, větší než Řím, Madrid, Neapol, Hamburk, Lisabon, Liverpool, Brusel či Amsterdam. Bylo to druhé největší město rakousko-uherské monarchie, jež snadno přeskočilo Prahu a velikostí – a významem – se v nejednom ohledu stále více přibližovalo Vídni.

Jednotná Budapešť neexistovala až do roku 1873. Do té doby existovala tři oddělená města: Pešť, Budín a Óbuda („Starý Budín“, nejmenší ze všech tří). Důvodem nebyl jen široký tok Dunaje, který je odděloval. Obyvatelé těchto tří měst se od sebe zřetelně lišili, což vedlo občas k nedorozuměním a vzájemným animozitám. Budín (a částečně i Óbuda) byl převážně německy mluvící, konzervativní, katolický a loajální k habsburské vládě. Za revoluce roku 1848 mnoho zdejších lidí nesdílelo maďarský nacionalismus a radikální entuziasmus Pešti. Revoluce vypukla v Pešti, její vůdce Kossuth, protestant, pocházel ze severovýchodního Maďarska. Levicoví radikálové z Pešti nedůvěřovali Budínu a jeho obyvatelům. Mihály Táncsics, politický reprezentant extrémní levice, veřejně vystupoval proti sjednocení Budína a Pešti v roce 1873. Také mnozí obyvatelé Budína byli proti, přestože si dávali dobrý pozor, aby své názory nevyjadřovali veřejně. Pro lidi, jako byl Táncsics, který pocházel z jižních plání Předdunají, což byly často protestantské a hluboce

protihabsburské části země, představoval Budín německou, zadunajskou, katolickou a protinárodní část Maďarska, s nevyhnutelným napojením na Habsburky. Tyto smíšené pocity loajality přežívaly v obyvatelích Budína (a také ve značném počtu obyvatel Pešti) ještě dlouho a některé jejich politické a kulturní projevy byly patrné ještě v roce 1900. Podíl obyvatel Budína však klesal. V roce 1850 byl podíl obyvatel v obou částech dvojměstí téměř vyrovnaný a 45 procent lidí žilo na západní, budínské straně. O dvacet let později klesl tento podíl na 25 procent. V roce 1900 už žil v Budíně jen každý šestý obyvatel Budapešti. V roce 1848 byla Pešť i se svými nedlážděnými ulicemi dynamickou stranou.*

Ještě důležitější než měnící se proporce byl rychlý ústup původně převládající němčiny. Zatímco téměř všude jinde ve východní Evropě (a také v určitých částech Maďarska) si Němci drželi určitý hrdý, někdy dokonce nadřazený odstup od ostatních národností, jež je obklopovaly, v Budapešti došlo k tomu, že se smísili s maďarskou většinou a nakonec s ní úplně splynuli: jazykově, kulturně a dokonce i politicky se začlenili do Maďarska. A tak v letech 1872–73 existovala, a to i v Budíně, jen relativně malá otevřená opozice proti zákonu, kterým vzniklo sloučené město Budapešť (hlavním mluvčím města a parlamentním manažerem se stal, zřejmě výmluvně, maďarský židovský patricij a radní Mór Wahrmann). O dvacet let později, v roce 1892 – v roce dvacátého pátého výročí rakousko-uherského vyrovnání a maďarské korunovace Františka Josefa I. (slavnosti, jež se v roce 1867 odehrála příznačně v Pešti i Budíně) – byla Budapešť císařským a královským dekretem prohlášena za *székesfőváros*, hlavní město a královské sídlo rovnocenné Vídni.

Prvního dne roku 1896 zvony budapeštských chrámů vyzváněly a vyzváněly, aby ohlásily „milénium“. Roku 896, tedy o tisíc let dříve, přijely z východu do Uher maďarské kmeny vedené knížetem Arpádem, zemi obsadily a usadily se v ní. František Josef a císařovna a královna Alžběta přicestovali za jasného červnového dne z Vídně, aby předsedali slavnostnímu oslavám tohoto výročí. Uvědomovali si důležitost dané chvíle stejně jako jejich maďarští hostitelé. František Josef měl na sobě husarskou uniformu. Melancholická Alžběta, bledá a krásná a v Maďarsku všemi milovaná, se po celý ten den dlouhý den plný přehlídek usmívala. (Jejich snacha arcivévodkyně Stefanie chodila se skříňkovým fotoaparátem Kodak a mačkala spoušť – byl to jeden z prvních fotoaparátů, jenž byl v Budapešti k vidění.) Zazněly slavnostní salvy, heraldi v zelených kalhotách troubili na stříbrné trumpety, vo-

* Už v průběhu pěti let před rokem 1848 se však populace Pešti rozrostla o třetinu. Nájmy zde byly v průměru o 40 procent vyšší než v Budíně.

jenské přehlídky a dlouhé procesí jezdeckých oddílů a pluků ze starobylých maďarských okresů, přičemž mnozí jezdci byli vyšňořeni v uniformách z osmnáctého, a dokonce i sedmnáctého století. (V pluku okresu Heves jel i mladý hrabě Mihály Károlyi v tradiční zbroji, o dvacet let později se z něj stane hlavní maďarský hrobník habsburské monarchie, ale kdo, včetně něj, to mohl roku 1896 vědět?) Představitelé města Budapešť vyslali vlastní delegaci na koních. (Jeli v ní někteří z největších velkopodnikatelů města, mezi jinými švýcarský rodák Haggemacher, majitel největšího pivovaru, a dva židovští magnáti, majitelé mlýnů povýšení do šlechtického stavu.)

Král a královna jeli v barokním kočáře z dob Marie Terezie zdobeném ozdobami z broušeného skla. Posvátný předmět koruny svatého Štěpána byl přinesen do stále nedokončené monumentální budovy parlamentu. (Neobešlo se to bez určitého napětí a nervozity: petlice a zámek staré železné truhlice, v níž se koruna uchovávala, byly úplně zrezivělé. Dva šlechtici z královského doprovodu dojeli pro zámečníka, který schránu spěšně otevřel – poté, co byl narychlo oblečen do fraku.) Na rozlehlé pláni západně od Hradního vrchu (Vérmező, budapešťské Champ-de-Mars) se na obrovských rožních opékali osli pro lid. Ve východním cípu Pešti byl v nově navrženém Městském sadu vybudován velkolepý areál světové výstavy. Tvořilo jej množství působivých budov, včetně repliky celého pozdně středověkého sedmihradského hradu postavené na břehu jezera. Byly zde upoutané vyhlídkové balóny, skutečný vojenský balón, jenž se vznášel, první filmový týdeník natočený Maďarem, oslnivá záře elektrického osvětlení, nepřetržitá hudba. Budapešť toho roku navštívilo téměř 6 milionů diváků, většina přijela z maďarského venkova. Za několik měsíců byla dokončena Galerie výtvarného umění, palác Nejvyššího soudu, první elektrická podzemní dráha a poslední úsek peštské Okružní třídy, započalo se také s výstavbou nového křídla královského paláce.⁴²

V průběhu 19. století byly Budapešť a Berlín dvě nejrychleji rostoucí města v Evropě a mezi lety 1867 a 1914 byla nejrychlejší Budapešť. Naposledy si shrňme její růst v číslech:

1720 kolem 11 000 obyvatel
 1831 103 000
 1867 280 000
 1900 733 000
 1910 880 000
 1913 933 000

V roce 1867 tvořily Budín s Peští sedmnácté největší město v Evropě, v roce 1900 šesté. Celkový početní poměr hlavního města ke zbytku země nebyl nijak neobvyklý: obyvatelé Budapešti tvořili o něco víc než 4 procenta populace Maďarska (poměr Paříže ke zbytku Francie či Londýna ke zbytku Británie byl větší). Neobvyklé bylo srovnání Budapešti s ostatními maďarskými městy – druhé největší, Szeged, dosahovalo pouhých 12 procent počtu obyvatel hlavního města.

Po roce 1900 se tempo růstu zpomalilo. Obyvatelé Budapešti měli méně dětí. Vychovávat potomky ve městě bylo složitější, tíživější a dražší než na venkově, kde mohly pracovat na dvoře či na poli. Přeplněné byty také hrály svou roli. Byly zde ještě dvě další tendence, jedna negativní, druhá – snad – pozitivní. Uvažování a zvyky mnohých rodin, které se přestěhovaly do města, se stále méně řídily náboženstvím. To se týkalo nejen katolíků, ale také protestantů a Židů. Početné rodiny se stávaly vzácností. Stejně jako v ostatních evropských zemích, zejména ve Francii, to nesouviselo s dostupností pánské antikoncepce. Něco jako kontrolované početí, ať už v jakékoli formě, praktikovalo stále větší a větší množství sezdaných párů. Zřejmě pozitivní stránkou bylo, že snížení počtu dětí vedlo k tomu, že se jim věnovala větší pozornost. Více zájmu a peněz šlo vynaložit na jejich vzdělání. V rodinách středních a vyšších tříd bylo samozřejmostí nejpozději po roce 1880, že děti nepouští rodinný kruh, aby si hledaly vlastní živobytí dříve než ve třetím desetiletí života. Ale i v nižších vrstvách společnosti chodily děti do školy déle než dřív, navíc požadavky ve školách byly takové, že mládež jednoduše nestíhala současně zvládat studium a pracovat. Mezi střední třídou panovalo často nevyslovené, leč obecně patrné přesvědčení, že děti, ať už chlapci, nebo dívky, nemohou usilovat o sociální, vzdělávací či profesní status, který by jakýmkoli způsobem snižoval status rodičů. Tradiční aristokracie se těmito starostmi spíš nezabývala. Nicméně i děti šlechticů, přes všechnu rodovou sebejistotu a danou společenskou pozici, musely dostat nejen společenské, ale také vzdělanostní úrovni rodičů. Za tímto účelem bylo najímáno množství soukromých učitelů, k čemuž se ještě vrátíme.

Některé z těchto jevů se neomezovaly na Budapešť v roce 1900. Specifická však byla vysoká míra růstu počtu obyvatel i poté, co došlo k drastickému poklesu velikosti rodin, jež zde žily. Jednou z příčin tohoto stavu bylo trvalé rozšiřování zemědělského okruhu kolem Budapešti. Dalším faktorem bylo značné zlepšení úrovně zdraví. V roce 1867 měla Pešť jednu z nejvyšších úmrtností mezi srovnatelnými evropskými městy. I v podmínkách přelidněného města však v průběhu dvaceti pěti let do roku 1900 klesla úmrtnost v Budapešti o polovinu.⁴³ Také kojenecká úmrtnost se mezi lety 1869 a 1900 snížila o padesát procent.⁴⁴ Masoví zabijáci devatenáctého století, zejména infekční nemoci jako například tuberkulóza, se pomalu vytráceli

a průměrná délka života se prodlužovala, i když jen pomalu. V těchto ohledech Budapešť v roce 1900 srovnala krok s Vídní, což je pozoruhodné, vezmeme-li v úvahu, že přelidněné proletářské čtvrti ve Vídni byly menší než v Budapešti a že vídeňský městský systém zdravotních služeb byl vzorem pro většinu Evropy.

Počet nemanželských dětí však zůstal i v roce 1900 v Budapešti nezvykle vysoký. Nejméně jedno ze čtyř narozených dětí bývalo nemanželské. (Počet mimomanželských potomků byl nejnižší mezi židovským a nejvyšší mezi řecko-katolickým a řecko-pravoslavným obyvatelstvem Pešti, tedy mezi nejchudšími nově příchozími dělníky z východních a severovýchodních Uher.) Další zvláštností ve skladbě obyvatelstva byla nezvyklá nerovnováha mezi muži a ženami: v roce 1900 připadalo ve městě na 1000 mužů 1088 žen. Jedním z důvodů tohoto stavu byl vysoký počet domácího služebnictva, jež tvořily z velké části ženy (muže, kteří sloužili jako komorníci či kočí, si najímaly pouze šlechtické rodiny). Ještě v roce 1870 pracoval každý pátý člověk v Budíně a Pešti jako sluha – to je poměr dvakrát větší než ve Vídni a třikrát větší než v Berlíně. Vedlo to mimo jiné k tomu, že muži a ženy z nižších tříd se brali později. V roce 1900 bylo mezi muži nad dvacet let pouze 56 procent ženatých, mezi ženami pak 44 procent vdaných, což je poměr daleko nižší než ve zbytku země.⁴⁵ Překotná industrializace Budapešti způsobila po roce 1900 změnu. Jelikož většinu průmyslových dělníků tvořili mladí muži, průměrný věk populace byl dost nízký, nižší než v obecně stárnoucí městské populaci ostatních evropských měst.* V průmyslu však pracovalo také mnoho žen. Od roku 1900 do roku 1910 se zvýšil počet žen pracujících jako služebné pouze o 24 procent, počet žen zaměstnaných v průmyslu však o 37 procent. Zatímco v roce 1880 jen jedna ze tří pracujících žen v Budapešti pracovala v průmyslu, v roce 1900 už tyto ženy tvořily polovinu a v roce 1910 více než dvě třetiny.

Největší podíl obyvatelstva Budapešti tvořili dělníci, nicméně tón zde kolem roku 1900 udávala buržoazie. A dost možná, že to bylo jediné z východoevropských měst, které bylo tak spojeno s buržoazií. Existuje román, který pojednává o rumunském hlavním městě Bukurešti kolem roku 1900, jehož autorem je rumunský prozaik Ion Marin Sadoveanu.⁴⁶ Rozdíly mezi atmosférou, lidmi a zvyky v Bukurešti a Budapešti jsou nejen mnohonásobně větší než rozdíly mezi Budapeští a Vídni, vypadá to téměř, jako by tyto rozdíly byly větší než rozdíly mezi dvěma sousedícími národy, je to rozdíl dvou různých civilizací.

* Je příznačné, že charakteristiky maďarské vnitřní a vnější migrace (tedy emigrace) se v jednom bodě prolínají. Většina mladých lidí, kteří kolem roku 1900 odcházeli hledat štěstí do Budapešti, pocházela ze stejných okresů a regionů (zvláště ze severu Maďarska), odkud odcházelo nejvíce lidí do Ameriky.